

La família Borja: historiografia, llegenda, tema literari

Eulàlia Duran i Grau*
Institut d'estudis Catalans

RESUM

La família valenciana dels Borja ha exercit des del segle xv una fascinació continuada pel fet d'haver aconseguit, gràcies a la carrera eclesiàstica, un poder insòlit a Itàlia i a València. Ha suscitat a tot Europa, en especial a Itàlia però també a Alemanya, Gran Bretanya i França i no cal dir-ho a València, una ingent paperassa en el camp llegendari fins a convertir-la en blanc de tots els vicis, com a tema literari en les lletres i en la filmografia i ha estat objecte, en part com a reacció, d'una historiografia seriosa basada en documentació arxivística sobretot a partir del darrer terç del segle XIX fins a aquests darrers anys, que s'ha incrementat amb motiu del cinc-cents anys del pontificat d'Alexandre VI. Intento fer-ne un balanç i aportar algunes explicacions per comprendre aquest interès.

PARAULES CLAU: els Borja, els Borgia, segle XVI, historiografia, llegenda, tema literari

La família valenciana dels Borja constitueix un cas insòlit: aconseguí al llarg dels segles xv i XVI el màxim poder eclesiàstic i també polític a Itàlia i una sòlida situació a València. Està formada essencialment per dos papes, oncle i nebot, i pels fills d'aquest darrer. La família actuà com un veritable clan i pel seu poder i riquesa fou considerada com una família perversa, criminal, incestuosa, però també emprenedora, vital, lliure d'hipocresia, defensora del patrimoni eclesiàstic. El seu poder provocà por, enveja i animadversió, sentiments que es plasmaren en una història llegendària coneguda amb el nom de llegenda negra que afectà tota la família i que ha durat fins els nostres dies. La llegenda, basada principalment en l'escàndol, pretenia explicar el poder insòlit d'aquesta família, s'anà consolidant amb el temps i produí una gran quantitat de publicacions: obres polèmiques, tendencioses, que abraçaren tots els gèneres, des dels simples pamflets o pasquins, a cròniques, poesia, obres de teatre, novel·la i finalment més de quaranta pel·lícules. Caldrà esperar el darrer terç del segle XIX per trobar les primeres investigacions serioses basades en fonts arxivístiques. Aquestes investigacions s'han anat consolidant, però no han desbancat la literatura basada en la llegenda que encara persisteix. En definitiva cal concloure que, a Europa, els Borja no han deixat indiferent ningú i han suscitat interpretacions diverses en bona part mediatitzades pels aires dels temps en què han estat escrites.

LA FAMÍLIA

L'origen de la família Borja és obscur, en tot cas no és prestigiós i aquest fet sempre pesà com una llosa. Proceidia de la localitat aragonesa de Borja i participà, el segle XIII, en la conquesta del País Valencià sota Jaume I el Conqueridor. Dues branques en destacaren: una de cavallers anomenats Gil de Borja i una altra de tintorers d'ofici anomenats simplement Borja i que serien els avantpassats dels papes Borja. El 1419 les dues branques s'uniren, per matrimoni. D'aquesta manera, l'origen familiar, gràcies a la similitud dels cognoms, adquirí un cert aire de noblesa.¹ Un germà de la núvia, Alfons de Borja (1378-1459) va esdevenir el 1455 el primer papa de la família amb el nom de Calixt III. Degué el seu ascens meteòric bàsicament als seus dots diplomàtics en l'etapa final del Cisma i des del 1417 sobretot a favor del rei Alfons el Magnànim, en ingressar a la cancelleria reial; va esdevenir vicecanceller i a partir del 1442 president del Consell Reial. El 1429 havia estat nomenat bisbe de València i el 1444 cardenal fet que el portà a traslladar-se definitivament a Roma. El 1455 fou elegit papa amb l'amenaça turca com a rerefons, ja que Constantinoble havia caigut a les seves mans el 1453. La seva política se centrà infructuosament a convocar una croada contra els turcs.² Papa estranger, Calixt s'envoltà de servidors procedents de la corona catalanoaragonesa i vetllà per la promoció dels seus nebots: Pere Lluís de Borja fou nomenat capità general de l'exèrcit pontifici, però morí prematurament el 1458, i Roderic de Borja (el futur papa) fou nomenat cardenal i vicecanceller pontifici, se-

* Adreça de contacte: Eulàlia Duran i Grau. Institut d'Estudis Catalans (IEC), Secció Històrico-Arqueològica. Carme 47. 08001 Barcelona, Catalunya, EU. Tel. +34 932701628. E-mail: ieeb@elsborja.org

guint una pràctica habitual en la història pontificia. Calixt III exercí els seus càrrecs de forma discreta, però eficaç, i posà els fonaments de l'ascens social de la seva família. Algunes anècdotes més o menys llegendàries pretén explicar aquest enlairament per una intervenció divina en la seva carrera. Per exemple, encara nen, sant Vicent Ferrer li hauria predit que acabaria sent papa i que el canonitzaria a ell. I així fou. Fou el gran impulsor de la família però la seva figura quedà sempre al marge dels atacs dels seus successors.

Roderic de Borja (1431-1503), papa amb el nom d'Alexandre VI, el segon papa Borja, és ja una personalitat més complexa i sobretot controvertida.³ Gràcies al seu oncle Calixt III, començà a acumular càrrecs: a més de cardenal i vicecanceller de la cúria romana (1456 i 1457), fou comissari de les tropes pontificies i aconseguí, entre d'altres beneficis i dignitats, l'abadia de Subiaco i l'administració dels bisbats de Girona, València, Cartagena i Mallorca. Fou considerat un dels cardenals més rics de l'època. En morir Calixt el 1458, no abandonà Roma llevat del breu període de la seva legació diplomàtica el 1472-1473 a la península Ibèrica en què visità solemnement la seu valenciana, que presidia des del 1458.

Com a papa intentà, sense gaire èxit, d'aplicar la reforma eclesiàstica, sobretot a la mort del seu fill Joan el 1497. Dugué a terme algunes accions testimonials a favor de la croada contra el turc o de l'evangelització amb la tramesa de Bernat Boil al Nou Món. Respecte a les noves terres descobertes, en una de les butlles conegudes com a butlles alexandrines (1493), confirmava el domini de la Corona de Castella sobre les terres descobertes al primer viatge de Cristòfor Colom.⁴ Acolli els jueus expulsats d'Espanya en contra de la voluntat dels Reis Catòlics.⁵ Per raons més polítiques que no eclesiàstiques s'enfrontà amb Girolamo Savonarola, que havia convertit Florència, a la caiguda dels Mèdici, en una república democràtica i teocràtica alhora, i l'excomunicà; jutjat per la Senyoria, fou cremat per heretge a la plaça de Florència el 1498.⁶ El 1500 celebrà solemnement el Jubileu, fet que s'ha vist com l'inici urbanístic de la Roma moderna transformant-la en una fusió de ciutat santa i d'antiga ciutat imperial. Va protegir algunes universitats,⁷ en especial la de València, i s'envoltà d'humanistes, que premià amb dignitats o amb càrrecs a la seva cúria,⁸ però va destacar sobretot pel mecenatge artístic.⁹

Des del punt de vista polític, intentà mantenir l'equilibri peninsular. Itàlia es trobava dividida essencialment en quatre grans unitats: al nord el ducat de Milà i la república de Venècia, al centre els Estats Pontificis i al sud el regne de Nàpols. L'amenaça externa venia de part de les dues grans potències de Castella-Aragó i de França, que cobajaven el regne de Nàpols i el ducat de Milà. Aquesta amenaça explica bona part del joc polític fluctuant d'Alexandre entre aquestes dues monarquies, i justifica la seva política intervencionista a Itàlia. Els onze anys del pontificat van ser marcats, doncs, per aliances i distanciaments amb els diferents blocs que es formaven a Europa

per enfrontar-se a l'agressiva política de Carles VIII i de Lluís XII de França per decantar-se finalment per una política profrancesa. Aquests afers de política internacional són indestruïbles de les baralles amb els senyors feudals que envoltaven els Estats Pontificis o que tradicionalment es disputaven el control de Roma i el papat (Colonna, Orsini, Della Rovere, Sforza, etc.). Per contrarestar els cardenals contraris i per tal d'aconseguir fons per subvencionar les campanyes militars, Alexandre optà per crear cardenals afins, la majoria procedents de la Corona d'Aragó. Durant el seu pontificat el nombre de cardenals passà de 24 a 45 i el percentatge d'italians passà del 90% al 60%. No és estrany que aquesta política li creés nombrosos enemics.

Amb tot, l'aspecte més controvertit fou l'ostentosa promoció dels seus fills. El cardenal Roderic de Borja havia tingut un mínim de nou fills, reconeguts per aquest i legítimitats. Els tres primers (Pere Lluís, Jerònima i Elisabet) són de mare o mares desconegudes; per a Pere Lluís (vers 1468-1488), el primogènit, creà el ducat de Gandia, el gran patrimoni borgia a la Corona d'Aragó. De Vannozza (Giovanna) Cattanei, una matrona romana molt emprenedora i discreta, tingué quatre fills: Cèsar (1475-1507), dedicat d'entrada a la carrera eclesiàstica; Joan (vers 1478-1497), segon duc de Gandia (per mort del seu germanastre Pere Lluís); Lucrècia (1480-1519), peça clau de la política matrimonial del papa, i Jofré (nascut vers 1481/1482), casat amb una filla il·legítima del rei Alfons II de Nàpols, matrimoni pel qual esdevingué príncep de Squillace. Coneixem encara dos fills més d'Alexandre, nascuts durant el pontificat: Joan, duc de Nepi i de Camerino (1498?-1546), conegut com «l'infant romà» (sobre el qual es va escampar el rumor que era fill incestuós de Lucrècia i Alexandre), i Roderic, clergue (nascut vers 1503 i mort el 1527).¹⁰

Que els cardenals tinguessin fills era un fet força habitual a l'època anterior al Concili de Trento. El dietarista municipal de Barcelona consignava oficialment l'arribada del segon duc de Gandia a la ciutat amb aquestes paraules: «Aquest die entrà en la platge de Barcelona lo duch de Gandia, fill de nostre Sant Pare Alexandre.»¹¹ El papa no se n'amagava i el fet no escandalitzava a ningú. En el cas dels fills tinguts durant el seu pontificat ja es comportà de manera més ambigua. Hi havia però un ingredient que causava animadversió: i era la seva obsessió per col·locar els fills atorgant-los territoris i títols, i l'ostentació que en feia, al mateix Vaticà. I proliferaren les crítiques dels contemporanis a la ràpida ascensió d'una família estrangera que havia basat la seva fortuna en la carrera dins l'Església.¹²

Val la pena deturar-nos ara en dos dels fills més famosos: Cèsar i Lucrècia. Cèsar Borja és la personalitat més brillant i controvertida dels Borja.¹³ Nasqué a Roma el 1475. Destinat a la carrera eclesiàstica i seguint el costum familiar, des dels set anys acumulà beneficis i dignitats eclesiàstiques: el 1482 era protonotari apostòlic, canonge de València i ardiaca de Xàtiva, el 1491 bisbe de Pamplona

na. Tingué com a preceptors el mallorquí Esperandéu Espanyol, poeta en llatí, i el futur cardenal Joan Vera. Estudià a Perusa i cursà dret civil i canònic a Pisa. En ser elegit papa Alexandre VI, Cèsar el succeí en l'arquebisbat de València (1492) i fou nomenat cardenal el 1493. Poc inclinat a la carrera eclesiàstica, hi renuncià el 1498 i assumí la capitania general dels exèrcits pontificis. Inicià una campanya d'aproximació al nou rei de França que culminà en un viatge a la cort francesa on es firmà el seu casament amb Carlota d'Albret, germana del rei Joan de Navarra. Entre d'altres títols, el rei de França li concedí el comtat, després ducat, de Valentinès al migdia de França. Amb l'ajuda francesa recuperà una part dels territoris pontificis, la Romania a les Marques, foragitant-ne els senyors d'algunes ciutats feudatàries de la Santa Seu. L'eficàcia militar de Cèsar i els seus exèrcits esdevingué llegendària, encara que sembla que el joc diplomàtic fou tant o més eficaç que la força de les armes. La campanya culminà amb l'entrada triomfal de Cèsar a Roma el febrer del 1500 on rebé el títol de duc de la Romania.¹⁴ Les incursions militars a aquesta regió continuaren els anys 1500-1502, i amenaçaren la Toscana: la Signoria florentina envià Maquiavel com a ambaixador davant del duc; els seus informes, i sobretot els comentaris que en faria a *Il príncipe*, assentaren bona part de la imatge de Cèsar per als segles posteriors.¹⁵ El duc alternà les campanyes militars amb estades a Roma, des d'on reorganitzà l'administració de la Romania, governada a través de lloctinents i on intentà implantar mesures fiscals i monetàries centralitzadores. Encomanà a Leonardo da Vinci que projectés una sèrie de grans construccions hidràuliques per tal de canalitzar el riu de Cesena fins al mar. Se'n conserven els dibuixos però les obres no foren realitzades.¹⁶ S'ha volgut veure en la política de Cèsar una intencionalitat que en faria un precedent de la unitat italiana: aquesta teoria alimentada en època de Garibaldi i posteriorment en època feixista ha estat descartada recentment per Enrico Angiolini (2003): seria fruit de la ideologia d'aquesta època però inversemblant aplicada als primers anys del segle xv en què Itàlia estava dominada per barons feudals i en què el concepte de territorialitat encara no existia. Podríem fer un paral·lisme amb el tractament que han rebut els Reis Catòlics per determinada historiografia castellana.

La mort d'Alexandre l'estiu del 1503 suposà l'inici del declivi de la carrera de Cèsar, que en bona part es nodria de les arque pontificals. Malalt ell mateix, aconseguí influir en el conclave perquè nomenés un papa neutral, Pau III Piccolomini, que moriria, però, poques setmanes després. El seu successor, el bel·licós Juli II della Rovere, antic enemic d'Alexandre, no renovà la capitania general de Cèsar i decidí annexionar la Romania directament al patrimoni de l'Església. Cèsar es rendí al papa el 1503; fet presoner a Roma, aconseguí fugir a Nàpols. Arrestat pel Gran Capità (1504),¹⁷ fou enviat com a presoner als castells de Chinchilla (Múrcia) i la Mota (Medina del Campo), d'on el 1506 s'escapà i féu cap a Navarra, on es posà al servei del seu cunyat, el rei consort Joan (Albret), per aca-

bar amb els bàndols navarresos; morí en una escaramussa militar a Viana, el març del 1507, ara fa cinc-cents anys, actuant com a capità general de les tropes del rei. Deixava una filla de Carlota d'Albret, Lluïsa, i alguns fills il·legítims, dels quals tingué cura la seva germana Lucrècia.

Lucrècia Borja¹⁸ havia nascut probablement a Subiaco, l'abril del 1480, i s'havia criat a Roma sota la tutela de la seva parenta Adriana del Milà, en companyia, entre d'altres, de Giulia Farnese, la *bella Giulia*, nova amant d'Alexandre VI. Les negociacions per a unions que no van arribar a bon port i els seus matrimonis, reflecteixen els contextos i els objectius polítics del seu pare. El febrer del 1491, l'aleshores encara vicecanceller pensà entroncar a través d'ella amb l'alta noblesa valenciana, però el novembre del 1492 Alexandre, ja papa, convertí Lucrècia en una peça del seu joc polític a Itàlia, i la facultà per exercir algun càrrec, com el de governadora de Spoleto.¹⁹ Apareixia sovint al costat del seu pare en cerimònies públiques, i, cosa que escandalitzava el mestre de cerimònies i dietarista Johannes Burckard, en absència d'aquell, residia a les habitacions pontificies, i se li permetia obrir-li la correspondència i convocar els cardenals en cas de necessitat.

El primer casament de Lucrècia fou amb Giovanni Sforza, senyor de Pesaro, per assegurar l'aliança amb el duc de Milà, Ludovico Sforza il Moro. Les noces se celebraren el 1493 al Vaticà amb tota solemnitat. La unió va durar poc: el matrimoni fou anul·lat amb l'argument que no havia estat consumat. I és que el papa es decantava a favor de la dinastia aragonesa de Nàpols. Com a resultat d'aquest apropament el juny del 1498 se signaren els capítols matrimonials de Lucrècia amb Alfons d'Aragó, fill del difunt rei Alfons II, que duia el títol de duc de Bisceglie. D'aquesta unió nasqué el seu fill Roderic. Poc abans, el mateix 1498, se situa el naixement de Joan, el misteriós *infans romanus*, futur duc de Nepi, que hom ha considerat bé fill de Lucrècia i d'un servidor, bé de Cèsar o d'Alexandre i d'una dona anònima (com indiquen dues butlles del 1501) o bé fill incestuós de Lucrècia i el seu pare.

El nou gir de la política del papa, aquesta vegada cap a França, davant la nova amenaça d'incursió francesa, posà en perill la vida del marit de Lucrècia a Roma, i aquest fou finalment assassinat el 1501, sembla que seguint ordres de Cèsar. El desembre d'aquest any s'acordà un nou matrimoni de Lucrècia, ara amb l'hereu del ducat de Ferrara, Alfons d'Este, futur Alfons II. Aquesta unió, que costà molts diners davant les reticències del duc Hèrcules de Ferrara que no aconseguia esbrinar l'origen nebulós de la família, aportà als Borja el desitjat prestigi aristocràtic italià i una aliança favorable a les ambicions de Cèsar aleshores en plena campanya a la Romania.

Lucrècia havia sortit de Roma el 1502 per instal·lar-se a la cort ducal dels Este i ja no va tornar mai més a la ciutat. La historiografia d'arrel romàntica ha interpretat els anys a Ferrara com un retir aburgosat que la salvà de la caiguda dels Borja. La mort d'Alexandre deixà Lucrècia en una situació delicada, davant de la campanya de descrèdit con-

tra la família, tot i que la relació amb els Este la'n mantingué relativament al marge. Quan Cèsar fou empresonat, Lucrècia intercedí a favor seu davant de diverses autoritats, entre les quals hi havia el seu sogre Hèrcules d'Este, que contemplà la possibilitat d'una tornada de Cèsar a la Romania. Amb tot, aquests anys són lluny de constituir un recer: en heretar el seu marit el ducat com a Alfons II, Lucrècia esdevingué duquessa de Ferrara (1505). El 1508 naixia el seu fill i futur duc Hèrcules. La cort es veié sacsejada per les dissensions familiars entre Alfons i els seus germans i germanastres, dissensions novel·lesques motivades per l'avidesa de poder, de gelosia i de passió amorosa. L'ambició de Venècia i del papat —Juli II i Lleó X— d'incorporar el ducat de Ferrara als Estats Pontificis, féu que el duc, creat gonfalonier de l'exèrcit de l'Església el 1509, es veiés immers en contínues guerres, durant les quals Lucrècia exercí com a lloctinent; Alfons recuperà el ducat, però perdé part del seu territori davant del papa Juli II.

Lucrècia es voltà d'un grup de cortesans, alguns d'ells humanistes, com el venecià Pietro Bembo, que li dedicà la seva obra *Gli Assolani*.²⁰ S'ha conservat la correspondència amorosa, més o menys platònica entre els dos, en italià.²¹ Un humanista local²² que feia d'intermediari fou trobat mort en un dels carrers de Ferrara amb sospita d'una possible intervenció del duc. Eliminar les persones que feien nosa era una política corrent a la Itàlia de l'època. Mantingué també relació politicoamorosa amb el marquès de Màntua, Francesco Gonzaga, marit d'Isabel d'Este, la seva cunyada; aquest l'ajudà en les tasques de govern de Ferrara en absència del duc.²³

Les complicacions del darrer part —tingué en total set fills— portaren Lucrècia a la tomba el 1519. S'ha parlat d'una evolució espiritual dels darrers anys cap a una vida més devota, cosa que testimoniarrien les seves fundacions religioses —convents per educar els fills d'ella i de la seva dama de companyia i íntima amiga Àngela Borja, parenta seva—,²⁴ i una carta modèlica plena de resignació i d'humilitat al papa Lleó X quan ja li quedava poc temps de vida. S'ha contraposat la seva etapa romana, model de crueltat, de cinisme, de luxúria, amb la de Ferrara, on portà una vida més tranquil·la i segons alguns fou i és encara considerada una santa. Des de Gregorovius (1874) persisteix la idea que fou una víctima a les mans de Cèsar i d'Alexandre VI.

La família desaparegué de fet d'Itàlia amb la mort de Lucrècia. Però sobrevisqué al regne de València amb els ducs de Gandia.²⁵ Tingué un inici desgraciat: Pere Lluís, el primer duc, morí prematurament. El succeí el seu germanastre Joan de Borja, que es casà amb María Enríquez, el 1493, unió que segellava la connexió entre la família i el rei Ferran II el Catòlic. Roderic, ara com a papa Alexandre VI, estigué sempre molt atent a tot el que succeïa a Gandia. Ja arran del viatge del nou duc des de Roma a Barcelona, no s'estava d'aconsellar-lo minuciosament —en català— sobre diversos aspectes del seu comportament. El jove duc sembla que no es prengué gaire seriosa-

ment les recomanacions del pare perquè portà una vida poc apropiada al seu rang a Barcelona. El seu germà Cèsar li recriminà que anés per les teulades empaitant gats.²⁶ Tanmateix el duc no visqué massa anys: cridat a Roma, el 1497 fou assassinat, sembla que per ordre de Cèsar que es preparava el seu nou camí civil.

Arran de la mort del papa Alexandre el 1503, la branca valenciana dels Borja esdevingué autònoma del Vaticà. La regència de la duquessa vídua María Enríquez prengué una direcció hispànica: assegurà la successió del seu fill Joan i es posà sota la tutela de Ferran el Catòlic. Ingressà finalment al convent de Santa Clara de Gandia, d'on va ser abadessa. Amb el seu fill Joan, quart duc de Gandia (1497-1543), es reprengueren i s'accentuaven els contactes amb la cort castellana; el duc col·laborà militarment i econòmicament amb l'emperador Carles en la guerra de les Germanies, i el territori ducal esdevingué camp de batalla: el 1521 fou derrotat per l'exèrcit agermanat, que li destruí el palau, arxiu inclòs.²⁷ El seu fill Francesc de Borja, cinquè duc i futur sant, continuà la vinculació amb la monarquia i fou virrei de Catalunya.²⁸ Posteriorment, en fer-se jesuïta, passà el ducat al seu fill Carles de Borja, que hi donà un nou impuls en unir-se matrimonialment amb l'hereva dels veïns comtes d'Oliva.

La gestió del nou ducat borgià corregia la fragmentació del període anterior amb una tendència a la unitat jurisdiccional, a través de la compra de petits senyorius i la inversió d'importants quantitats de diners en la compra de censals, activitat que convertí el llinatge en creditor de ciutats, viles i particulars dels seus territoris. La base econòmica del ducat de Gandia era el conreu de canyamel i l'explotació dels trapigs o molins de sucre amb mà d'obra, majoritàriament morisca.²⁹

La cort dels ducs de Gandia, a diferència de la dels comtes d'Oliva més literària, respirava més aviat una atmosfera d'espiritualitat franciscana. El duc Joan de Borja, el pare de sant Francesc deixà, en morir, una biblioteca amb 280 títols, la meitat dels quals eren llibres religiosos dins la línia franciscana, però també hi figuraven 27 obres d'Erasme i onze de Lluís Vives. Es dedicà al mecenatge envers alguns professors universitaris i fomentà la conversió dels moriscs. Tot aquest ambient no vol dir que els ducs no intervinguessin en bandositats quan s'esqueia i es veiessin implicats en crims familiars seguint la tradició dels seus avantpassats a Roma.³⁰ Durant el govern del duc Carles de Borja (1550-1592) trobem les primeres lloances explícites a membres de la família Borja: Jorge de Montemayor lloa algunes dames d'aquest llinatge.³¹ Gaspar Gil Polo lloa Calixt III, Alexandre VI, Cèsar Borja i altre membres posteriors del ducat de Gandia.

HISTORIOGRAFIA

Gràcies a l'impacte de l'obra de Jacob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860), va augmentar l'interès per la cultura del Renaixement italià, interès que

aleshores dominà Europa. El nou interès promogué la recerca als arxius i procurà deixar al marge la llegenda. La historiografia romàntica recuperà molts documents i assemblà les bases per a estudis rigorosos al llarg del segle xx. Arreu foren publicats documents inèdits extrets dels grans arxius, en especial del Vaticà i dels ducs d'Osuna.³² Pel que fa el papa Alexandre VI, cal citar en primer lloc la monumental *Història dels papes*³³ de Ludwig von Pastor (1854-1928), traduïda a gairebé totes les llengües, en la qual aprofità documentació de l'Arxiu Secret del Vaticà (recentment obert a la investigació) i d'uns 230 arxius europeus. Davant la proliferació de la llegenda, pretenia contrarestar-la basant-se en els fets. Igualment, l'historiador belga Peter de Roo (1839-1926), militant catòlic, publicava el 1924³⁴ en cinc volums nous materials sobre el papa. Ja a mitjan segle xx, en la línia de Roo, i a casa nostra, podem citar la reivindicació d'Elías Olmos y Canalda,³⁵ que publicà alguns valuosos documents inèdits cedits per Lluís Cerveró (1955). El mateix Miquel Batllori dedicà al papa el seu discurs d'ingrés a l'Acadèmia de la Història (1958).³⁶

La historiografia romàntica també posà de moda el gènere literari de la biografia, històrica i literària que, per fugir també de la llegenda antiborgiana, inicià la incursió als arxius, especialment els notariais, i fomentà l'estudi de la correspondència diplomàtica i privada. L'iniciador d'aquest corrent fou l'escriptor i historiador protestant Ferdinand Gregorovius (1821-1891), que, alhora que escrivia la seva obra magna sobre la ciutat de Roma a l'època medieval,³⁷ publicava també entre el 1856 i el 1877 uns excel·lents llibres de viatges³⁸ que demostren que era un bon coneixedor de tota la geografia italiana i un bon escriptor. Ja en plena maduresa, publicà el 1874 la biografia de *Lucrezia Borgia*.³⁹ Tingué un gran èxit, fou una de les primeres temptatives de rehabilitació històrica d'un membre de la família Borja i donà a aquest corrent un impuls definitiu. Utilitzà nova informació arxivística procedent especialment dels arxius de Roma, de Mòdena i de Màntua i, amb profusió, les cròniques coetànies, detallisme narratiu que impregna tota l'obra. Des del primer moment esdevingué una obra de referència sobre la matèria i s'ha convertit en un clàssic que es reedita o tradueix periòdicament. Les aportacions de Gregorovius han estat completades i puntualment rectificades, però no superades per les obres posteriors. Entre aquestes cal citar *Isabella d'Este e i Borgia* d'Alessandro Luzio (1915), la *Lucrezia Borgia*⁴⁰ de l'escriptora Maria Bellonci (1939), tantes vegades reeditada i ja un clàssic, la de Geneviève Chastenet (1993)⁴¹ i, especialment, la de Sarah Bradford (2004),⁴² que aprofita documentació procedent dels arxius de Màntua, de Mòdena i d'altres arxius italians, sobretot la correspondència de l'època.

Paral·lelament, dins la sèrie de biografies de Cèsar Borja cal destacar l'obra *Cesare Borgia: A Biography* de William Harrison Woodward publicada el 1913 amb una clara i explícita intenció de fer una obra històrica crítica contra el tractament partidista o romàntic del tema aleshores en-

cara vigent. Obra encara de referència tingué nombrosos continuadors, sobretot anglesos. Com és el cas de Sarah Bradford.⁴³

Pel que fa la llegenda, i amb motiu dels cinc-cents anys de l'elecció d'Alexandre VI, se celebrà el 1992 en la petita ciutat alemanya Schwäbisch Hall un congrés sobre els Borja⁴⁴ organitzat per Marion Hermann-Röttgen, historiadora especialitzada en la llegenda borgiana i a qui devem els primers estudis distanciat i objectius sobre aquesta matèria literària (1992).⁴⁵ D'entre les aportacions al congrés destaca per la seva envergadura i novetat la de Marià Carbonell i Buades sobre el mecenatge de Roderic de Borja.⁴⁶

Darrerament, la celebració del V centenari del pontificat d'Alexandre VI ha promogut nombrosos estudis sobre el papa Borja. En especial els sis congressos organitzats per l'associació Roma nel Rinascimento⁴⁷ entre el 1999 i el 2001 i que representen un avanç important en l'estudi dels Borja: *Roma di fronte all'Europa al tempo di Alessandro VI*;⁴⁸ *De València a Roma a través dels Borja*;⁴⁹ *Principato ecclesiastico riuso dei Classici. Gli umanisti e Alessandro VI*;⁵⁰ *La fortuna dei Borgia*;⁵¹ *Le rocche alessandrine e la rocca di Civitella Castellana*;⁵² *Alessandro VI. Dal Mediterraneo all'Atlantico*⁵³ i *Reflessioni per un pontificato*.⁵⁴

Cal tenir també en compte congressos no dedicats específicament als Borja però sí en part. És el cas del congrés internacional *Roma e la Spagna. Crogiolo della cultura europea nell'età moderna*, celebrat el 8-12 de maig del 2007 organitzat per la Sociedad Estatal para la Acción Cultural Exterior. Dedicà un dels temes a *I Borgia e i Re cattolici: la configurazione della presenza spagnola a Roma*: «La Corona d'Aragona e i Borgia» per Bruno Figliuolo (Universitat d'Udine) i «La Corona di Castiglia e i Borgia» per Julio Valdeón (Universitat de Valladolid).

Ferrara ha celebrat també el 2002 la figura de Lucrècia Borja com a duquessa de Ferrara i el seu temps amb una sèrie d'actes, exposicions i publicacions per diverses institucions de la ciutat en especial per l'Istituto di Studi Rinascimentali de Ferrara, que ha dedicat al tema alguns articles interessants de la seva revista *Schifanoia*.⁵⁵ És d'interès *Lucrezia Borgia «La beltà, la virtù, la fama onesta»*.⁵⁶ Sobre Cèsar Borgia com a duc de la Romanya, és molt interessant el volum miscel·lani *Leonardo, Machiavelli, Cesare Borgia. Arte, Storia e Scienza in Romagna 1500-1503*, publicat el 2003.

València, a més de celebrar l'any jubilar d'Alexandre VI amb l'esmentat Congrés adherit a la sèrie organitzada per l'associació Roma nel Rinascimento, *De València a Roma a través dels Borja* (2000), ja havia organitzat actes des del 1992 amb motiu dels cinc-cents anys de l'elecció de Roderic de Borja com a papa Alexandre VI. El promotor dels diversos actes fou Miquel Batllori. N'és un exemple la publicació de la versió catalana dels *Documenti inediti sulla famiglia e la corte di Alessandro VI* de Mario Menotti (1917) a cura de Miquel Batllori i de Ximo Company (València: 1992), corregida i actualitzada i que conté

un extens i innovador estudi de Marià Cabonell («Sobre la iconografia de l'apartament Borja del Vaticà»); el volum 17 de la revista *Afers* que aplega els estudis del congrés dedicat als Borja celebrat a Alemanya presentat per Miquel Batllori (Catarroja, 1994); la celebració del *I Simposi Internacional sobre els Borja, L'Europa renaixentista* el 1994 (València, 1998), que aporta un estat de la qüestió dels principals temes borgians; el volum miscel·lani publicat per la Generalitat Valenciana, *Els temps dels Borja*, també amb la participació de M. Batllori (València, 1996). Cal afegir igualment els catàlegs de les exposicions *Xàtiva, els Borja: una projecció europea*, *Xàtiva*, 1995 i *Sucre i Borja. La canyamel dels ducs* (Gandia, 2000), amb aportacions noves sobre el tema. I l'*Estudio sobre los Borja*, conferències pronunciades el 2001 en el Cicle de l'Any dels Borja, publicades per la Real Academia de Cultura Valenciana (València, 2002).

Un esment a part mereix la contribució de Miquel Batllori a l'estudi de la família Borja. La major part de les seves investigacions estan recollides al volum IV de la seva *Obra Completa* (València, 1994). Posteriorment ha publicat una sèrie de cartes inèdites a *De València a Roma. Cartes triades dels Borja* (Barcelona, 1998). En realitat Miquel Batllori ha estat el gran promotor dels estudis sobre els Borja i la seva participació ha estat constant en tots els congressos sobre el tema, en pròlegs d'exposicions i publicacions. Ell reconeix sempre que la iniciativa prové de la tasca arxivística duta a terme per Lluís Cerveró (1902-1983) en els arxius valencians. Les seves abundants fitxes sobre documentació històrica i cultural, que inclouen els Borja, es poden consultar a l'Arxiu del Regne de València. A l'Arxiu Històric dels Jesuïtes de Catalunya es conserva un fragment de proves d'una *Genealogía documentada de los Borjas. Siglos XII-XVI* de Cerveró i un estudi preliminar de Batllori (Roma, 1969) que no progressà,⁵⁷ però que es pot considerar un precedent del primer volum de la sèrie *Diplomatari Borja* que publica l'IEEB.⁵⁸ L'any 2005 ha aparegut la primera biografia del papa Calixt III de Miquel Navarro, que aporta molta documentació nova i ha esdevingut una obra clàssica de consulta.⁵⁹

El 2007 s'ha celebrat el cinquè centenari de la mort de Cèsar Borja. Per aquest ha tingut lloc a València i a Gandia el 21-23 de novembre el II Simposi Internacional sobre *Els Borja: els fills del senyor Papa*, organitzat per l'Institut Internacional d'Estudis Borgians. Ha tractat sobre «Història i cultura escrita», «Mecenatge i representació: la imatge dels Borja» i ha acollit una taula rodona sobre la «Documentació borgiana en arxius europeus», a més d'alguns actes alternatius. És una de les activitats de l'Institut, que darrerament duu a terme una sèrie de publicacions sobre documentació borgiana ja esmentada (*Diplomatari Borja*), d'obres clàssiques sobre els Borja («Biblioteca Borja») i la web (www.elsborja.org) que aporta més informació bibliogràfica recent així com també sobre filmografia borgiana. Té en preparació publicar, a més de les altres seccions ja en xarxa, una revista sobre temàtica borgiana.

LA LLEGENDA

Fins ara la realitat dels fets. Però la interpretació d'aquests ja és una altra cosa i pot crear de manera paral·lela una història imaginària i fantasiosa que pretén explicar fets insòlits o difícils de creure i difon una imatge pública que pot arribar a tenir una significació històrica més gran que no la pròpia situació real, sovint més complexa. La interpretació és subjecta a uns condicionaments generals que cal tenir en compte.

El papat arrossegava des de l'època medieval mala fama, sobretot entre els corrents religiosos reformadors. El Cisma de l'Església havia conreat aquest clima i les ànsies de reforma s'incrementaven amb el temps. Les crítiques contra el papat i en general la corrupció de l'Església eren freqüents: les acusacions de simonia, abusos, tràfic d'influències, moral laxa, ostentació de riquesa, estaven a l'ordre del dia. El retorn a Roma dels papes d'Avinyó no resolgué, sinó més aviat accentuà, molts d'aquests defectes. Els corrents reformadors protestants i catòlics com els erasmistes en farien el blanc de les seves acusacions. I Roma, que ja no assistia a les solemnes coronacions dels emperadors germànics, retornà a l'antiga esplendor gràcies a la coronació dels papes, les llargues i solemnes celebracions litúrgiques, la riquesa dels ornaments, l'ostentació de la riquesa al Vaticà i els palaus cardenalícis. Tot plegat havia transformat Roma en una ciutat eclesiàstica i cortesana.

Des del punt de vista polític, al segle xv, els papes havien pretès convertir la seu pontificia en una mena de monarquia hereditària o, almenys, consolidada: d'aquí el nepotisme exercit en el nomenament de cardenals entre els familiars per tal d'assolir-ho. Fou una política aplicada ja pel primer papa Borja, Calixt III, i continuada pels seu nebot Roderic de Borja, cardenal i després papa, el qual fou en això un gran expert i rivalitzà, en pla d'igualtat i amb filigrana vaticana, amb les grans famílies romanes que seguien la mateixa política. La necessitat de comptar amb nebots o fills per assegurar la fidelitat, les aliances i la successió, com ho feien les monarquies europees, podria explicar la proliferació de fills de papes, al marge o a més de la possible concupiscència, aspecte que, en tot cas, no fou privatiu dels Borja. Però aquesta pretensió resultava poc segura —el nomenament de fills propis no assegurava tampoc la continuïtat de la família a la seu pontificia— i era cara, perquè calia comprar els vots dels cardenals per ser elegit papa. Per això, a la llarga, seria abandonada.

La situació administrativa era un altre punt fonamental: la burocràcia es trobava en plena expansió a totes les corts europees i, igualment, al Vaticà davant la necessitat de recobrar el perdut control dels territoris pontificis; perquè des de l'absència dels papes de Roma durant el Cisma, poderoses famílies s'havien anat apoderant de parcel·les locals de poder, famílies no sempre dòcils a les exigències, fonamentalment crematístiques, de la Santa Seu. L'activitat d'aliances polítiques calia que fos comple-

mentada així amb l'activitat militar, que passà a primer pla, amb la mirada no solament a Itàlia sinó a tot Europa, en una època de formació dels estats moderns.

La moral privada s'havia vist igualment afectada, tot i que aquest no era un fet exclusiu del Vaticà sinó de tota l'Església. El celibat no era seguit amb gaire rigidesa i era freqüent que els eclesiàstics tinguessin fills. Cal recordar que el seguiment d'una carrera eclesiàstica no era una opció lliure ni vocacional: el fill segon estava obligat a seguir-la. No escandalitzava tampoc a ningú, però en el cas d'alts eclesiàstics es demanava una certa discreció. D'altra banda aquests es comportaven en tots sentits com uns veritables senyors feudals obligats a defensar els seus patrimonis amb les armes, si calia, com ho feien les monarquies i la noblesa en general.

A més de tots aquests condicionaments generals, tres factors —entre d'altres— contribuïren a centrar les crítiques en la família Borja: el fet de ser *estrangera*, el fet de ser *rica* i el fet d'haver reeixit a establir un domini real a tot Itàlia en detriment dels senyors establerts. L'anomenada llegenda negra anti-Borja nasqué arran del famós diari del propi mestre de cerimònies d'Alexandre VI, Johannes Burckard, i anà prenent cos, amb elements nous, com el de considerar que la riquesa i l'èxit del papa Alexandre només eren explicables per un pacte amb el diable o considerar-lo encarnació del mateix diable o Anticrist. Efectivament, els Borja van tenir una mala imatge, especialment a Itàlia, ja durant el pontificat d'Alexandre VI —sabem que ell no feia cas de les acusacions i que més aviat hi feia broma. A més de ser estranger, el poder i la riquesa que va acumular fomentà l'enveja i el temor dels diversos prínceps italians, en especial d'aquells que eren teòricament vassalls del pontífex. El comportament familiar del papa d'intentar utilitzar els seus fills per crear un regne a Itàlia i consolidar la seu pontifícia dins la família ajudà a crear enemistats. I si bé els papes anteriors també tingueren fills,⁶⁰ Alexandre VI en tingué almenys nou de legítims i seguint la conducta del seu predecessor Innocenci VII, celebrà pomposament els natalicis, les noces i els enterraments d'aquests a les mateixes estances del Vaticà, i això sí que ja era una novetat. Tot això generà en els cercles diplomàtics italians interpretacions diverses no gens favorables, però sempre amb un rerefons polític i sovint propagandístic. I aviat s'hi sumaren els partidaris de l'abolició dels Estats Pontificis com els erasmistes i, en major grau, els propagandistes protestants que serien els que consolidarien la coneguda llegenda negra dels Borja. Per als reformistes feia temps que Roma —aleshores només comptava el Vaticà— era considerada un lloc d'abominació, una Babilònia, i els papes, uns anticristes.⁶¹

Ja sabem que la llegenda negra dels Borja es consolidà arran de la mort d'Alexandre VI el 1503. El responsable primer fou el mateix dietarista pontifici Johannes Burckard a partir de la terrorífica descripció de la mort del pontífex, enverinat, segons ell. La tarda del primer dia de les exèquies, el cos del papa, segons un beneficiat de Sant Pere que li ho explicà, sofrí una gran transformació:

«Va créixer la lletjor i la negror de la seva cara, de tal manera que, cap a les onze de la nit, quan el vaig veure, la seva cara era com un drap o una móra d'allò més negra, tota plena de color morat, el nas molt gros, la boca grosíssima; dins la boca, la llengua era el doble de gran i li sobrepassava els llavis; la boca era oberta i tan horrible que ningú que hi veiés no hagués dit mai que pogués haver-n'hi una d'igual. Al vespre, més tard de les dotze de la nit, el papa va ser dut d'aquest lloc [darrere les reixes de l'altar major del Vaticà] cap a la Capella delle Febbre, i fou posat al costat del mur, en l'angle a l'esquerra de l'altar, per sis camàlics que reien i blasfemaven ja fos contra el papa, ja fos en menyspreu del cadàver, i per dos mestre fusters, que varen fer la caixa massa estreta i massa curta: li tallaren una part de la mitra i el cobriren amb aquell tapís antic, i el pitjaren amb els punys i amb força per tal que entrés a la caixa. No hi havia ciris ni cap llum ni cap prevere o persona que tingués cura d'ell.»⁶²

És evident que la truculència tenia la intencionalitat de demostrar que la transformació es devia a un càstig diví pels seus pecats i que era pres pels dimonis cap a l'infern. El text causà un gran impacte i fou un dels elements bàsics de la llegenda negra dels Borja, i també que el verí fos un ingredient sempre més lligat a la família Borja.

A més Burckard reproduí al seu *Diari* —o inventà— l'anomenada *Carta a Silvio Savelli*,⁶³ el pamflet més conegut contra Alexandre VI i la seva família, teòricament datada el 1501 però que tot fa pensar que fou posterior. El papa hi era considerat el mateix Anticrist; Lucrècia la culpable de tots els mals i Cèsar, àvid de poder per formar el ducat de la Romanya, obra del diable. El to de la carta és més aviat apocalíptic i l'autor encomana al seu interlocutor que la difongui pertot arreu de l'Imperi. Es tracta d'un veritable compendi de tots els tòpics que desenvoluparà amb el temps la llegenda negra dels Borja: prefiguració de l'Anticrist, criminalitat, luxúria. Vegem-ne en alguns fragments el to general:

«Ja no hi ha cap crim ni cap ignomínia que no es faci públicament a Roma i en la casa del pontífex. [...] Qui no sentirà horror de narrar els terribles actes monstruosos de luxúria que es cometen obertament en la seva casa, sense respectar Déu i els homes? Quants estupres, quants incests, quanta vilesa en els fills i en les filles, quanta munió de meretrus pel palau de sant Pere, quants alcavots, prostíbuls i bordells no hi ha arreu amb major vergonya?»⁶⁴

El 1509, el jove historiador Francesco Guicciardini, en les seves *Storie fiorentine* seguia el mateix to. Tot i reconèixer que fou un home molt valent i de gran judici i ànim, el fet d'haver comprat amb diners el càrrec afectà tot el seu govern; el titlla de tenir tots els vicis, dominat per la luxúria per un i altre sexe fins a arribar a l'incest amb la seva filla Lucrècia; summament avar, no per conservar,

sinó per acumular noves riqueses; al seu temps era freqüent la venda, com en uns encants, de beneficis, dispenses, episcopats, cardenats i tota mena de dignitats. Féu enverinar molts cardenals i prelats per apoderar-se de la seva riquesa. Fou de gran crueltat, ingrát envers els que l'havien ajudat. No seguia cap religió, no observava cap fe, prometia molt però només observava allò que li era útil. No tenia cura de la justícia i al seu temps Roma era una cova de lladres i d'assassins. La seva ambició era infinita.⁶⁵

A aquesta imatge s'afegí un altre element negatiu per obra del diplomàtic venecià coetani Girolamo Priuli i fou la difusió que Roderic de Borja «havia donat l'ànima i el cos al gran dimoni de l'Infern» a canvi de ser elegit papa durant el conclave del 1492. Versions del pacte foren escampades pels seguidors de Savonarola. Feia només un mes que el papa havia mort, que Francesco Gonzaga, marquès de Màntua, escrivia el 22 d'agost del 1503 des de Roma a la seva muller Isabel d'Este:

«Quan [Alexandre] estava malalt va començar a parlar. Les seves paraules foren aquestes: 'vindré, tens raó, espera't una mica'. A partir d'això aquells que coneixien el seu secret entengueren que després de la mort d'Innocenci [VIII], essent al conclave, va comprar el papat amb la seva ànima i s'acordà que el mantindria durant dotze anys. N'hi ha d'altres que afirmen haver vist set diables al seu voltant en el moment que va morir; immediatament el seu cos començà a bullir i la seva boca començà a fer bromera, com una caldera posada al foc.»⁶⁶

Era una manera d'explicar el gran poder que havia arribat a adquirir a tot Itàlia.⁶⁷

Els Borja foren també el blanc predilecte dels propagandistes protestants. És el cas de Negri da Bassano, que recollí tots els elements del pacte amb el diable i afegí que aquest s'aparegué al papa vestit de protonotari i més endavant com el mateix papa (1550).⁶⁸ Seguí la mateixa línia un altre protestant italià, Masserio, en un tractat antipapal del 1553. I sobretot l'excarmelita John Bale, exiliat protestant a Anglaterra. Però tingué major influència el luterà Johan Wolf, autor d'un gros volum il·lustrat publicat el 1600, i el calvinista francès Philippe de Mornay també, amb un impressionant volum publicat el 1611. La idea era la mateixa: «Alguns expliquen el pacte amb el diable. Que el diable treballa en les accions d'Alexandre, és clar. Tothom està d'acord que ningú no assolí mai el papat mitjançant tan malvades arts.»

Cap al 1600 el pacte d'Alexandre VI amb el diable fou incorporat a la segona versió de la llegenda de Faust en un volum del luterà Georg Rudolf Widman publicat a Hamburg el 1599. Faust hauria estat impressionat per la malaltat d'Alexandre VI, que hauria invocat el diable per primera vegada quan estudiava a Bolonya. Widman incorporà un nou insult, titllant el papa de «marrà», jueu batejat que no creia en res, motiu que ja era aplicat al papa i el seu fill Cèsar des del 1493.⁶⁹

Cèsar Borja tingué també la seva porció d'infern en la influent *Vita di Cesar Borgia detto il duca Valentino* del convers protestant Gregorio Leti publicada el 1655 a Amsterdam sota nom i impremta falsos, i reimpresa diverses vegades. El llibre acaba amb la narració de «com se sentien xiscles i veus aterridores al voltant de la tomba [de Cesar] durant un llarg període de temps», que al·ludien al fet que les seves accions havien estat les d'un diable.

Per als escriptors catòlics la figura del papa passà a segon terme i Cèsar prengué el relleu, sobretot a partir dels *Elogia* del 1551 de Paolo Giovio, bisbe de Nocera. Aquest acusa Cèsar de «nat de llavor maleïda» i d'una «increïble bestialitat». És clar que Cèsar tingué un gran defensor en Maquiavel que l'arribà a mitificar i a posar de model del príncep; a la llarga, tanmateix, Cèsar heretaria, gràcies a la difusió d'*El príncep* maquiavel·lià, la fama però també els estigmes que envoltaren la figura i les teories polítiques del diplomàtic florentí per part de certs sectors catòlics. Estigmes que passaren a engruixir la llegenda negra.⁷⁰

A la Corona d'Aragó, els escriptors fixaren també l'atenció en Cèsar Borja. L'autor principal fou l'historiador aragonès Jerónimo Zurita, en la seva *Historia del rey don Hernando el Católico*, on no s'estigué de criticar sobretot Cèsar Borja per haver-se passat al servei del rei de França enemic de Ferran el Catòlic. Els seus judicis mantien el to dels pamflets anteriors però la intencionalitat era més política que no moral. El titllà de «fiera cruel», ple de «liviandad y grande osadía e insolencia». L'acusà amb tot luxe de detalls de matar el duc Alfons d'Aragó, marit de Lucrècia Borja (p. 150, 229). També s'estengué sobre la mort per verí del papa el 1503. I finalment va descriure la mort de Cèsar el 1507 com un càstig diví.⁷¹

Zurita fou, tanmateix, un cas aïllat. I les seves acusacions foren contestades per historiadors valencians com Gaspar Escolano en pro de la família Borja. També alguns poetes, com Gil Polo, recordaren els papes amb benevolència. I és el cas que a València no trobem cap rastre de la llegenda negra dels Borja durant el segle XVI. Possiblement el silenci es degui al gran poder dels ducs de Gandia, al qual s'afegiria a mitjan segle el prestigi de sant Francesc de Borja i de la Companyia de Jesús recentment fundada. Cal admetre que la família ha donat grans personatges en sentits diferents i d'un extrem a l'altre. I recordar que precisament sant Francesc tenia un besavi papa i un avi arquebisbe de Saragossa.⁷²

ELS BORJA COM A TEMA LITERARI

Podem dir que els Borja han tingut la seva màxima difusió sobretot a través de la literatura, en especial de la narrativa i l'obra dramàtica i posteriorment la filmografia, en connexió amb la llegenda. Deixem a part la poesia, que n'hi ha i molta, però en general humanística, cortesana, dedicada a l'exaltació dels mecenes.

La narrativa té present els Borja des del segle XVII: Tommaso Tommasi, *La vita del Duca Valentino* (1655),

l'alemany Georg Friederich Klinger (conegut sobretot per la seva obra *Sturm und Drang*), *Faust Leben* (1791), que transcorre principalment a la cort d'Alexandre VI, on fa un paral·lelisme entre Faust i el papa relacionat amb el pacte amb el diable; *Les Borgia* (1842), una de les primeres novel·les d'Alexandre Dumas;⁷³ *Angela Borgia* (1891), de l'escriptor suís Conrad Ferdinand Meyer, sobre l'apassionada cort ferraresa de Lucrècia Borja; *La Rome des Borgia*, de Guillaume Apollinaire (1913),⁷⁴ veritable compendi de la llegenda negra; *A los pies de Venus (Los Borgia)*, una de les darreres novel·les de Vicent Blasco Ibáñez (1926). Ja darrerament han evocat el tema, entre altres, Manuel Vázquez Montalbán en *O César o nada* (1998) i Joan Francesc Mira en *Borja Papa* (1997) ja menys lligats a la fantasia llegendària.

D'entre les nombroses obres dramàtiques podem esmentar des de *El gran duque de Gandia* (v. 1650), atribuïda a Calderón de la Barca;⁷⁵ *Lucrece Borgia*, de Víctor Hugo (1831)⁷⁶ obra melodramàtica que serviria de base per al llibret de l'òpera *Lucrezia Borgia*, musicat per Gaetano Donizetti i estrenat a Milà el 1834; *Das Liebeskonzil* (1895), d'Oscar Panizza;⁷⁷ *I Borgia*, de Pietro Cossa (2001); *The Duke of Gandia*, d'Algernon Charles Swinburne (1926). I aquests darrers anys *Borja, Borgia* de Manuel Vicent (1995), una mena d'acte sacramental laic.

També la filmografia⁷⁸ s'ha interessat en el tema a partir del 1908.⁷⁹ Fins a l'arribada del cinema sonor (1929), foren produïdes setze pel·lícules a Europa (la meitat italianes) i als EUA; més de la meitat amb Lucrècia Borja com a protagonista i cinc amb Cèsar Borja, les altres sobre la família. El director cinematogràfic francès Abel Gance inaugura el tema en el cinema sonor el 1935.⁸⁰ Entre les més de quaranta pel·lícules produïdes fins avui predominen també les italianes seguides de les franceses i les espanyoles. El tema predominant continua sent Lucrècia Borja, sempre en el seu aspecte més o menys diabòlic i, en general, a partir del 1968, les pel·lícules eròtiques. La darrera ha estat el film italovalencià *Els Borja*, fins fa poc en cartell a Barcelona amb Cèsar com a protagonista principal. Des del 2002 està en procés de realització la gran producció *Lucrezia* de Neil Jordan (EUA). Com a curiositat, d'entre els actors més famosos podem citar Orson Welles en el paper de Cèsar (1949)⁸¹ i Paulette Godard en el de Lucrècia (1949).⁸²

El tema Borja continua fascinant i no sembla pas en camí d'exhaurir-se. Queda encara molta documentació inèdita per estudiar.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Luis Pablo MARTÍNEZ, Jaime CASTILLO, Jorge SAÍZ. «Els orígens de la família Borja». *L'Europa renaixentista. Simposi Internacional sobre els Borja*. Ajuntament de Gandia, CEIC Alfons el Vell, 3i4, Gandia 1998, p. 39-61.
- [2] Miquel NAVARRO SORNÍ. *Calixto III Borja y Alfonso el Magnánimo frente a la cruzada*. Ajuntament de València, València 2003; *Calixto III*. Institut d'Alfons el Magnànim, València 2005.
- [3] Sobre Alexandre VI vegeu més endavant l'apartat d'historiografia que aporta la bibliografia essencial.
- [4] A. BARAGONA. «La polemica storiografica sulle bolle alessandrine relative alle grandi scoperte». *Miscellanea di storia delle esplorazioni*, II. Bozz, Genova 1977, p. 29-47.
- [5] Ariel TOAFF. «Alexandre VI i els jueus: Un pontífex a Roma davant l'expulsió del 1492». *L'Europa renaixentista*, op.cit, p. 217-232.
- [6] Júlia BENAVENT. *Savonarola y España*. Centro Francisco Tomás y Valiente; UNED-València, València 2003; Júlia BENAVENT. «Las biografías antiguas de fra Girolamo Savonarola. El código de Valencia». *Memorie domenicane*, 32 (2001), p. 63-216.
- [7] *Alessandro VI e lo stato della Chiesa. Atti del Convegno (Perugia, 13-15 marzo 2000)*, a cura de C. FROVA; M.G. NICO OTTAVIANI. Roma nel Rinascimento, Roma 2003.
- [8] Mariàngela VILALLONGA. «Alexandre VI i l'humanisme». *L'Europa renaixentista, Simposi internacional sobre els Borja (València, 25-29 d'octubre 1994)*, CEIC Alfons el Vell, 3i4, Gandia 1998, p. 95-133.
- [9] Marià CARBONELL I BUADES. «Roderic de Borja. Un exemple de mecenatge renaixentista». *Afers*, 17 (1994), p. 109-132; Mario MENOTTI. *Els Borja*. Edició a cura de M. BATLLORI, S.I. i de Ximo COMPANYY, amb un estudi de Marià CARBONELL. Bancaixa, València 1992. Vegeu especialment, l'estudi de Marià CARBONELL. «Roderic de Borja, client i promotor d'obres d'art. Notes sobre la iconografia de l'apartament Borja del Vaticà», p. 387-488.
- [10] Per a la família vegeu M. BATLLORI. *La família Borja*, Obra completa, vol. IV. 3i4, València 1994, especialment el capítol 1.1. «El llinatge Borja del segle XIII al XVI», p. 3-54, on aclareix molts punts dubtosos i desfà identificacions errònies.
- [11] Dissabte 24 d'agost del 1493. *Dietari de l'Antich Consell barceloní III (1478-1533)*. Barcelona 1894, p. 105.
- [12] Vegeu més endavant l'apartat sobre «La llegenda».
- [13] La biogràfica clàssica i de consulta encara obligada sobre Cèsar és la de William HARRISON WOODWARD. *Cesare Borgia: A Biography*. Chaman & May, Londres 1913. Edició catalana a cura de Pilar SENDRA, revisada per Maria TOLDRA, Biblioteca Borja, 3i4, València 2005, amb un pròleg de Júlia BENAVENT que aporta bibliografia. *Cesare Borgia di Francia gonfaloiere di Sancta Romana Chiesa, 1498-1503. Conquista effimera e progettualità statale. Atti del convegno di studi Urbino 4-6 dicembre 2003*. Tecnostampa Edizioni. Ostria Vetere 2005.
- [14] Enrico ANGIOLINI. «La politica dei Borja in Romagna», dins *Alessandro VI e lo stato della Chiesa, Atti*

- del convegno (Perugia 13-14 marzo 2000), p. 147-174. Article molt innovador.
- [15] Miguel A. GRANADA. «Maquiavel i Cèsar Borja». *L'Europa renaixentista. Simposi Internacional sobre els Borja*, Gandia 1998, p. 187-216.
- [16] Leonardo, Machiavelli, Cesare Borgia: *Arte, storia e scienza in Romagna. 1500-1503*. De Luca editori d'arte, Roma 2003.
- [17] Enrique RUIZ DOMÉNECH. *El Gran Capitán, retrato de una época*. Península. Barcelona 2002. Fa un paral·lelisme entre Cèsar Borja i el Gran Capità.
- [18] Ferdinand GREGOROVIVS. *Lucrecia Borgia. Nach Urkunden uns Briefes ihrer Zeit*, 1874. Maria BELLONCI. *Lucrecia Borgia*. Arnaldo Mondadori Editore, Milà 1939, trad. catalana. *Lucrècia Borja*. Eliseu Climent Editor, València 1992. Sarah BRADFORD. *Lucrecia Borgia*, 2004, versió castellana *Lucrecia Borgia. Una mujer extraordinaria en un mundo de conspiraciones*. Planeta, Barcelona 2005.
- [19] Johannes BURCKARD. *Dietari secret*, edició a cura de Mariàngela VILALLONGA (dir.), pròleg de Massimo MIGLIO. Eliseu Climent Editor, València 2003, p. 337.
- [20] Pietro BEMBO. *Gli Assolani*. Aldo Romano, Venècia 1505.
- [21] Pietro BEMBO, Lucrezia BORGIA. *La grande fiamma. Lettere 1503-1517*, a cura de Giulia RABONI. Archinto, Milà 2002, (edició de la correspondència, amb notes). Hug SHANKLAND. *The prettiest love letters in the world. Letters between Lucrezia Borgia and Pietro Bembo (1503-1510)*. David R. Godine, Boston 2000, traducció i prefaci de Hug SHANKLAND; gravats en fusta de Richard Shirley Smith.
- [22] El poeta ferrarès Ercole Strozzi, que féu d'intermediari entre Lucrècia i Bembo i posteriorment entre Lucrècia i Francesco Gonzaga, havia dedicat, amb el seu pare Vespasiano Strozzi, diversos poemes a Lucrècia (Strozzii, Tito Vespasiano i Ercole: *Strozzi poetae pater et filius*, Simon Cosinaeus, París 1530).
- [23] *Este a Ferrara. Una corte nel Rinascimento*. Silvana Editorile, Milà 2004, a cura de Jadranka BENTINI. *Lucrezia Borgia «la beltà, la virtù, la fama honesta»*. Gabriele Corbo, Ferrara 2002.
- [24] Eulàlia DURAN. «Quatre Àngeles Borja coetànies i conspícues», *Revista Borja 1* (2006-2007), de la web de l'Institut Internacional d'Estudis Borgians (IIEB): www.elsborja.org
- [25] José Luis PASTOR ZAPATA. «El ducat de Gandia: la construcció d'un espai senyorial». *Europa renaixentista*, op. cit., p. 233-270.
- [26] José SANCHIS Y SIVERA. *Algunos documentos y cartas privadas que pertenecieron al segundo Duque de Gandía don Juan de Borja*. València 1919, p. 29-30 i 48-50.
- [27] Eulàlia DURAN. *Les Germanies als Països Catalans*. Curial, Barcelona 1982, p. 191-192.
- [28] *Sanctus Franciscus Borgia, quartus Gandiae dux et Societatis Jesu Praepositus Generalis tertius*. Excudebat Augustinus Avrial; Typis Gabrielis López del Horno, Madrid 1894-1911, vol. I-V, edició a cura de Cecilio GÓMEZ RODELES, Monumenta Historica Societatis Jesu. *Sanctus Franciscus Borgia, quartus Gandiae dux...* Generalitat Valenciana; Institutum Historicum Societatis Jesu, València; Roma 2003, vol. VI, edició a cura d'Enrique GARCÍA HERNÁN, Monumenta Historica Societatis Jesu. Enrique GARCÍA HERNÁN. *La acción diplomática de Francisco de Borja al servicio del Pontificado 1471-1572*. Generalitat Valenciana, València 2000; Santiago LA PARRA LÓPEZ. «Francesc de Borja, duc abans que sant». *Europa renaixentista*, op. cit., p. 271-306.
- [29] *Sucre & Borja. La canyamel dels ducs, del trapig a la taula*, edició a cura de Josep A. GISBERT. Casa de Cultura «Marqués de González de Quirós» (del 21 de desembre de 2000 al 23 de febrer de 2001), Gandia 2000.
- [30] Santiago LAPARRA LÓPEZ. «Els Borja, ducs de Gandia». *Afers*, 17 (1994), p. 11-29. Joan Baptista ANYÉS. *Obra profana. Apologies, València 1545*, introducció d'Eulàlia DURAN I GRAU, edició del text llatí i traducció catalana de Martí DURAN I MATEU. UNED, RABLLB, Barcelona 2001.
- [31] Jorge de MONTEMAYOR. *Siete libros de La Diana*. València 1559.
- [32] Louis THUASNE. *Documents inédits sur les Borja tirés des Archives du Duc d'Osuna*. Ernest Lereux, París 1885.
- [33] Ludwig VON PASTOR. *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance*. Friburg de Brisgòvia 1895; *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*. Friburg de Brisgòvia 1896; Friburg de Brisgòvia: 1901-1933; *Ungedruckte Akten zur Geschichte der Päpste, vornehmlich im XV., XVI. und XVII. Jahrhundert. I (1376-1464)*, Friburg de Brisgòvia: Herder, 1904. *Historia de los Papas desde fines de la Edad Media*, Barcelona 1910, vol. II-VI., traducció de Ramón RUIZ AMADO. *Storia dei papi dalla fine del medioevo. I. Storia dei papi del periodo del Rinascimento (Martino V, Eugenio IV, Niccolò V, Calisto III) fino all'elezione di Pio II*, II. Desclée & C. Editori Pontifici, Roma 1894. 2a ed. 1942.
- [34] *Material for a History of pope Alexander VI, his relatives and his time*, Bruges: 1924, en cinc volums. Versió castellana parcial en *Los Borja de la leyenda ante la crítica histórica*, Academia Borja del Centro de Cultura Valenciano. València, 1952.
- [35] Elías OLMOS Y CANALDA. *Reivindicación de Alejandro VI*. València 1955.
- [36] Miquel BATLLORI. *Alejandro VI y la Casa Real de Aragón 1492-1498*. Madrid 1958.
- [37] Ferdinand GREGOROVIVS. *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter*, escrita entre el 1855 i el 1871, publicada a Stuttgart entre 1859-1872, traduïda a l'italià, *Storia della città di Roma nel Medioevo*.

- [38] *Wanderjahre in Italien*, 1856-1877, en cinc volums.
- [39] Ferdinand GREGOROVIVS. *Lucrezia Borgia, Nach Urkunden und Briefes ihres Zeit*, 1874; edició catalana en premsa. Maria BELLONCI. *Lucrecia Borgia, la sua vita e i suoi tempi*. Arnaldo Mondadori, Milà 1939. *Lucrecia Borja*, trad. i notes de J.F. MIRA. Eliseu Climent Editor, València 1992.
- [40] Maria BELLONCI. *Lucrecia Borgia, op. cit.*, 1939, 1960, 2000; versió catalana, 1992.
- [41] Geneviève CHASTENET. *Lucrèce Borgia*. Éditions Jean-Claude Lattès, 1993 (versió castellana d'Amanda Forns). Vergara, Barcelona 2004.
- [42] Sarah BRADFORD. *Lucrezia Borgia*, Nova York 2004; *Lucrecia Borgia*, versió castellana de Marta PINO MORENO. Editorial Planeta, S.A., Barcelona 2005.
- [43] Sarah BRADFORD. *Cesare Borgia: his live and times*. Phoenix, Londres 2001 [1976]. L'Institut Internacional d'Estudis Borgians n'ha publicat la versió catalana: *Cèsar Borja*, dins la col·lecció Bibliografia Borja. València 2005, ed. de Maria TOLDRA i pròleg de Júlia BENAVENT.
- [44] *Die Borgia. Eine Renaissance-Familie im Zwielicht*. Congrés organitzat per l'Ajuntament de Schwäbisch Hall i la Universitat de Stuttgart del 28 al 31 de maig del 1992. Actes publicades a *Afers*, 7 (1994), amb una presentació a càrrec de Miquel BATLLORI. El congrés oferí paral·lelament una exposició sobre el tema «La família renaixentista Borja. Història i llegenda» de la qual s'ha publicat el catàleg, la representació d'obres de teatre i de filmografia borgiana i de concerts.
- [45] Marion HERMANN-RÖTGEN. *Die Familie Borgia. Geschichte einer Legende*. Weimar: J.B.Metzler Verlag, Stuttgart 1992. N'hi ha una recensió a *Afers*, 17 (1994), p. 194-197, a cura de Heike van LAVICK.
- [46] Marià CARBONELL I BUADES. «Roderic de Borja. Un exemple de mecenatge renaixentista». *Afers*, 17 (1994), p. 109-134.
- [47] Informació sobre aquesta institució a www.romanelrinascimento.it.
- [48] Roma, 1-4 de desembre del 1999 (Roma, 2001, 3 vols.).
- [49] València, 23-26 de febrer del 2000 (València, 2006).
- [50] Bari-Monte Sant'Angelo, 22-24 de maig del 2000 (Roma, 2002).
- [51] Bolonya, 29-31 d'octubre del 2000 (Roma, 2005).
- [52] Viterbo, 19-20 de març del 2001 (Roma, 2003).
- [53] Càller, 17-18 de maig del 2001 (Roma, 2004).
- [54] Roma-Ciutat del Vaticà, 14 de desembre del 2001 (Roma, 2006).
- [55] *Schifanoia*, 26-27 (2004).
- [56] Ferrara. Gabriele Corbo Editore, 2002. Introducció històrica de Marco FOLIN. Iconografia a cura d'Anna Maria FIORAVANTI BARALDI.
- [57] Informació de Maria TOLDRA. «L'Institut Internacional d'Estudis Borgians». *Estudis Romànics*, XXIX (2007), p. 326-327.
- [58] *Diplomatari Borja*, vol. 1: *Documents de l'Arxiu del Regne de València (1299-1429)*. Edicions 3i4, València 2002, direcció de Miquel BATLLORI. *Diplomatari Borja*, vol. 2: *Documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (1416-1429)*. Edicions 3i4, València 2004, direcció de Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ. *Diplomatari Borja*, vol. 3: *Documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (1429-1444)*. Edicions 3i4. IIEB, València 2005, direcció de Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ.
- [59] Miguel NAVARRO. *Alfonso de Borja, papa Calixto III en la perspectiva de sus relaciones con Alfonso el Magnánimo*. Institució d'Alfons el Magnànim, València 2005.
- [60] Innocenci VII, dos fills, Pius II, dues filles, Giuliano della Rovere —després Papa Juli II— tres filles.
- [61] André CHASTEL. *Le sac de Rome, 1527*. Editions Gallimard, 1984, esp. cap. II «Rome-Babylone», p. 75-120.
- [62] Johannes BURCKARD. *Dietari secret*. Versió catalana dirigida per Mariàngela VILALLONGA. Eliseu Climent Editor, València 2004, p. 462-463.
- [63] Silvio Savelli era un noble romà exiliat a la cort imperial. Es tracta de l'informe sobre la mort del papa en el qual pretenia demostrar que tot el pontificat havia estat sota la influència del diable. Era amic dels senyors feudals perseguits per Cèsar Borja.
- [64] Johannes BURCKARD. *Dietari secret, op. cit.*, p. 418-422.
- [65] Francesco GUICCIARDINI. *Storie fiorentine dal 1378 al 1509*, a cura de Roberto PALMAROCCHI, reedició anastàtica de la de 1931. Gius; Laterza, Bari 1968, p. 263-264.
- [66] Ferdinand GREGOROVIVS. *Lucrecia Borgia*. Salerno editrice, Roma [1978], p. 275. Gonzaga estava enemistat amb Cèsar perquè aquest el mes de juny anterior havia expulsat d'Urbino el duc Guidobaldo i la seva muller Elisabetta Gonzaga, la seva germana.
- [67] Karl LAVVE. «La llegenda dels Borja: les fonts contemporànies i la seua funció». *L'Europa renaixentista. op. cit.*, p. 63-82.
- [68] Jocelyn N. HILLGARTH. «La imatge dels Borja fora de la Península Ibèrica i a Europa durant els segles XVI i XVII». *Europa renaixentista, op.cit.*, p. 337.
- [69] *Ibidem*.
- [70] *Ibidem*.
- [71] Jerónimo ZURITA. *Historia del rey don Hernando el Católico: de las empresas y ligas de Italia*. Saragossa 1580, cinc volums. Revisada per Magdalena CANELLAS ANOZ i Antonio J. LÓPEZ GUTIERRES, Ángel Canellas López (ed.), Saragossa 1992, esp. volum 3 (llibre V, XLII), p. 169, sobre la mort d'Alexandre XI, i volum 4 (1994, llibre VII, LI), p. 216, sobre la mort de Cèsar Borja.
- [72] Eulàlia DURAN. «El procés de mitificació dels Borja per part dels escriptors valencians coetanis». II Simposi Internacional sobre els Borja (València, 1507), en preparació.

- [73] Alexandre DUMAS. *Les Borgia. La marquise de Gan- ges. Les Cenci*, París 1842. *Los Borgias. Historia romana del siglo xv*. Ramon Sopena, Barcelona 1932, traducció d'A. BONET MARQUÈS.
- [74] Guillaume APOLLINAIRE. *La Rome des Borgia. Le Pape Alexandre VI entre sa maîtresse et ses deux fils, César et Lucrece. La fiancée de Jésus-Christ. Orgies cardianalices. Poison et inceste. Les bas-fonds de la Rome des Borgia*. Bibliothèque des Curieux, París 1913; *La Roma de los Borgia*. Icaria Editorial, S.S., Barcelona 1977.
- [75] Pedro CALDERÓN DE LA BARCA. *El gran duque de Gandía. Comedia de don...* publiée d'après le manuscrit de Mladá Vozice, avec une introduction, des notes et un glossaire par Václav Cerný signe txec, Praga 1963. *El gran duque de Gandía*. Anaya, Salamanca 1970, edició, introducció i notes de Gustav SIEBENMANN.
- [76] *Lucrecia Borgia. Drama en cinco actos*. Madrid 1835, traducció d'Ángel CEPEDA, versió catalana en premsa.
- [77] Oskar PANIZZA. *Das Liebenkonzil. Eine Himmelstragödie in fünf Aufzügen*. Zurich 1895; *Concilio de amor. Una tragedia celestial*. Icaria, Barcelona 1977, traducció de Pedro MADRIGAL, versió catalana en premsa.
- [78] Per a una informació detallada, visiteu la web www.elsborja.org, relació a cura de Pepa CORTÈS.
- [79] *Cesar Borgia* (Dinamarca 1908), de Viggo LARSEN, muda, en blanc i negre.
- [80] *Lucrece Borgia* (França 1935).
- [81] *Prince of foxes* (EUA 1949), de Henry KING.
- [82] *Bride of vengeance* (EUA 1949), de Mitchell LEISEN.

NOTA BIOGRÀFICA

Eulàlia Duran i Grau és historiadora, actualment catedràtica emèrita de la Universitat de Barcelona i membre de l'Institut d'Estudis Catalans i de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Des del 2005 dirigeix l'Institut Internacional d'Estudis Borgians amb seu a València. Com a investigadora s'ha especialitzat en la història social i cultural del segle XVI als Països Catalans. Promou la publicació del *Repertori de manuscrits catalans* (1474-1714) (quatre volums 1998-2006). D'entre els seus llibres, podem citar la tesi *Les germanies als Països Catalans* (1980) i edicions de textos historiogràfics i literaris, alguns inèdits. Els seus estudis no publicats en llibre han estat recollits en un volum, *Estudis sobre cultura catalana al Renaixement* (València, 2004). També ha dirigit l'edició de l'*Obra completa* de Miquel Batllori en vint volums (1993-2004), ha editat la correspondència de Lluís Nicolau d'Olwer i ha traduït al català gran part de l'obra de Pierre Vilar, en especial la seva tesi *Catalunya dins l'Espanya moderna* (1964-1968).